

Комунікативний аспект обвинувальної промови у судових дебатах

Віктор СУХОНОС, декан юридичного факультету ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ", доктор юридичних наук, професор, державний радник юстиції 3 класу

Олександр ЗВІРКО, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін ДВНЗ "Українська академія банківської справи НБУ", кандидат юридичних наук, старший радник юстиції

В науці кримінального процесу зазвичай виділяють три основні процесуальні функції: обвинувачення, захист і вирішення справи (правосуддя). Розмежування основних функцій визначає побудову кримінального процесу за загально визнаним у світі принципом змагальності сторін обвинувачення та захисту. В контексті реформування кримінального процесуального законодавства України відповідно до європейських стандартів все більшого значення набуває проблема теоретичного осмислення правового інституту обвинувачення, завершальним етапом якого є судові дебати у кримінальній справі.

Серед науковців-юристів превалює погляд на державне обвинувачення як на процесуальну діяльність прокурора, що полягає у доведенні вини особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Проте з урахуванням практики застосування положень Закону України від 5 листопада 1991 р. "Про прокуратуру" і норм чинного Кримінально-процесуального кодексу України є потреба розглянути державне обвинувачення як процес комунікації (спілкування), зокрема в судових дебатах. Комунікативність — це інформаційна функція, завдання якої — донести фактичний і юридичний зміст обвинувачення до свідомості суддів, переконати в доведеності вини, правильності юридичної кваліфікації, обґрунтованості запропонованого обвинувачем покарання.

Зазначене питання тією чи іншою мірою розглядали у своїх працях вітчизняні вчені Ю. Аленін, Т. Варфоломеєва, Ю. Грошевий, В. Зеленецький, О. Загурський, М. Костицький, О. Михайленко, В. Нор та інші, а також російські вчені С. Алексєєв, А. Барабаш, Г. Саркісянц, М. Строгович та інші. Проте ними був недостатньо досліджений власне процес забезпечення комунікації між учасниками судових дебатів, коли відбувається не лише обмін інформацією щодо процесуальних позицій сторін, але й в межах процесуальної форми здійснюється вплив на внутрішнє переконання суддів, які розглядають кримінальну справу.

Для кращого розуміння суті підтримання обвинувачення під час судових дебатів не буде зайвим розглянути розвиток цього процесуального інституту в минулому. Відомо, що обвинувачення — одне із найдавніших і найважливіших явищ в судовій діяльності — виникло у давні часи, коли прокуратури не було взагалі. Так, у Франції ще в епоху середньовіччя прокурори виступали у ролі обвинувачів¹. Разом з тим вважаємо, що дослідження судових дебатів у генезі національного кримінального судочинства, а особливо їх комунікативного аспекту, слід починати з більш близької до нас характеристики діяльності віче в Київській Русі як верховного демократичного органу влади та правосуддя.

Історія свідчить, що у Києві громада збиралася на віче у Ярославському дворі перед Софійським собором, де обговорювалися життєві питання, в тому числі судові справи². Право Київської Русі складалося і вдосконалювалося у процесі еволюції давньоруської держави. Серед основних його джерел найважливішою пам'яткою давньоруського права була "Руська правда", де найповніше подано характерні для того часу правові норми. Русь того часу була майже єдиною державою в Європі, де не передбачалася смертна кара як захід покарання, судовий процес мав змагальний характер, сторони були рівноправні. Проте вказівку на змагальність сторін у тогочасному судочинстві можна знайти не тільки в "Руській правді", а й у Статутах Великого князівства Литовського (Артикул 31, 33)³. Соборне Уложення 1649 р. у розділах 4 і 7 регламентує, що судові докази можуть надаватися винятково "під час суду"; після суду вони не приймаються; не можуть мати сили. Докази були письмовими або усними. Вимоги позивача оголошувалися відповідачу, який був зобов'язаний відповідати на них. їх промови записувалися слово в слово, без будь-яких дописок чи недомовок; співставляючи записані промови з законом, судді виголошували рішення⁴.

Судова реформа 1864 р. була однією з найпоспідовніших у Російській імперії. Вона реорганізувала прокуратуру за французьким зразком, запровадила інститути присяжних засідателів, адвокатури тощо⁵. Після судової реформи до судових процесів було привернуто увагу суспільства, розроблялися теоретичні основи судових промов. Щодо судового красномовства за радянських часів, то кримінально-процесуальні комунікативні процеси в силу відповідних особливостей свого розвитку суттєво відрізнялися від дореволюційних. Якщо в Російській імперії судові промови мали на меті не тільки об'єктивне дослідження обставин справи, а й вплив на почуття присяжних засідателів та осіб, що знаходилися у залі, то в умовах радянського судочинства доказова сторона дебатів набула більшого значення, ніж психологічний аналіз. Судова промова стала значно коротшою, їй більшою мірою були властиві не засоби емоційного впливу, а форми логічного подання. Суд присяжних був ліквідований як "буржуазний"⁶. 26 червня 1922 р. набуло чинності Положення про прокуратуру, а 4 жовтня 1922 р. — Положення про адвокатуру. Кримінально-процесуальний кодекс (КПК) УСРР набрав чинності 13 вересня 1922 р. Стаття 380 КПК УСРР передбачала, що у судових дебатах братимуть участь обвинувач, цивільний позивач, захисник або сам підсудний.

У липні 1927 р. був прийнятий новий КПК УСРР, в ст. 288 якого передбачався порядок організації дебатів сторін: спочатку обвинувач, потім цивільний позивач, а далі захисник. У разі відсутності захисника право промови надавалося самому підсудному. Суд мав право не відкривати дебати сторін, якщо визнавав кримінальну справу достатньо з'ясованою і міг встановити конкретний регламент для дебатів сторін⁷.

Новий КПК УСРР був прийнятий 28 грудня 1960 р. В ст. 318 Кодексу зазначалося, що судові дебати полягають у промовах прокурора, громадського обвинувача, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників, громадського захисника, захисника, а за їх відсутності — самого підсудного⁸.

Сучасний стан розвитку судових дебатів характеризується, зокрема, розширенням застосування технічних засобів, тобто аудіо- та відеотехніки (від фіксації судового процесу до візуалізації змісту судомовлення).

Погляд у минуле дає можливість стверджувати, що становлення й розвиток інституту судової промови сторін (судових дебатів) дозволяє поглянути на комунікацію в кримінально-процесуальному праві як на чинник формування правосвідомості соціуму в конкретній історичній відрізок часу з урахуванням правових відносин, політичних і економічних змін, а також правових потреб⁹.

Таким чином, можна погодитися з А. Поляковим, що комунікація — це те, що поєднує закони та інші джерела права з внутрішнім світом суб'єктів, з їх ціннісними уявленнями і релігійними віруваннями, визначає їх взаємодію і взаєморозуміння. Право існує як комунікативна неподільна цінність. Саме тому слово "право" використовується і щодо законів, і щодо суб'єктивних прав, і щодо ідеї справедливості. Лише аналітична діяльність свідомості диференціює на складові елементи тексти законів, норми, цінності, відносини тощо. При цьому зміст права з цілісності переноситься на частини (елементи), які абсолютизуються та протиставляються іншим елементам цілісності. Якщо виходити з того, що право — це комунікація, то спір, що таке право — норма закону, відношення чи певна формальна цілісність, — втрачає сенс. Комунікація поєднує і перше, і друге, даючи можливість зрозуміти право як цілісну різноманітність, в основі якої — ідеї розвитку цілого через розвиток його елементів¹⁰.

Виходячи з зазначеного, можна стверджувати, що зміст поняття судових дебатів у кримінальному судочинстві становить чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з приводу доведеності висунутого обвинувачення. На жаль, чинний КПК України не містить такого визначення, ст. 318 якого лише регламентує зміст та порядок судових дебатів.

Не існує єдиного розуміння змісту судових дебатів у кримінальному судочинстві і серед науковців. Так, за радянських часів І. Перлов вважав, що судові дебати — це частина судового розгляду, в якій сторони підбивають підсумок судового слідства¹¹, а Г. Побігійло наголошував, що у судових дебатах підбиваються лише підсумки судового слідства та аналізуються доброякісність, об'єктивність, достовірність зібраних у справі доказів¹². Аналогічну позицію займав і Є. Матвієнко¹³.

Вітчизняні дослідники, в тому числі В. Тertiшник¹⁴ та інші, вважають судові дебати найважливішою частиною судового процесу, де аналізуються всі докази у справі, що дає суду можливість постановити справедливий вирок. Зазначене свідчить, що в науці кримінально-процесуального права судові дебати в основному ототожнюються з промовами сторін, а це жодним

чином не сприяє з'ясуванню їх змісту та значення складного соціокомунікативного процесу, в який вони включаються. Одночасно частина вчених і практичних працівників вважають, що обвинувальна промова в суді — це функція обвинувачення і до неї потрібно ретельно готуватися¹⁵.

Інша частина дослідників, в тому числі Г. Саркіянц, Я. Ки-сельов та інші, не заперечуючи значущості промови прокурора, вважають, що захисна промова адвоката є фіналом його участі в конкретній справі. Проте зазначені характеристики стосуються насамперед суб'єктів судових дебатів. Але це не вирішує проблеми визначення суті і значення судових дебатів у вітчизняному кримінальному судочинстві.

На наш погляд, для того, щоб успішно вирішити поставлену проблему, доцільно було б врахувати, що промови сторін (судові дебати) проводяться після того, як у судовому засіданні учасниками процесу будуть перевірені (досліджені) усі докази в справі, а їх аналіз та оцінка здійснюються сторонами саме під час судових дебатів. Слід зазначити, що промова прокурора є кульмінаційним моментом його участі у судовому розгляді кримінальної справи. Тут слід загострити увагу на тому, що у своїй промові обвинувач обов'язково повинен повернутися до доказів, які вже були предметом дослідження під час судового розгляду, привести їх у належну систему, при цьому він не просто перелічує докази, а й критично їх оцінює, пояснюючи суду, чому він вважає, що одні докази мають суттєве значення для встановлення матеріальної істини у справі, а інші мають другорядне значення або взагалі не можуть впливати на рішення суду.

У своїй промові прокурор повинен сформулювати ті політичні та правові положення, що визначають його позицію в справі. Обвинувальна промова прокурора незалежно від складності кримінальної справи повинна мати виховне значення, вплив якого на слухачів дуже великий, тому що промова завжди конкретна, а загальні висновки і пропозиції в промові впливають з конкретних обставин справи. Тому не можна погодитися з А. Коні — видатним судовим діячем минулого — в тому, що "в основанні судебного разбирательства лежит необходимость доказывать и убеждать, т.е. необходимость склонять слушателей присоединиться к своему мнению"¹⁶.

Незважаючи на те, що суд відповідно до ст. 323 чинного КПК України оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом, основним завданням судових дебатів, на наш погляд, є вплив на внутрішнє переконання суддів. Практика свідчить, що переконання судді (суддів) починає складатися під час судового слідства, а остаточно формується лише після того, як він (вони) прослухають промови сторін обвинувачення і захисту в судових дебатах. Тобто можна стверджувати, що внутрішнє переконання як стан впевненості у правильності своїх висновків має опиратися на достатню сукупність всебічно, повно і об'єктивно досліджених доказів в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом.

Своєю обвинувальною промовою прокурор повинен домагатися не тільки викриття та засудження злочинця, а й осуду присутніми у залі засідання самого злочину та особи, яка його вчинила. Тому обвинувальна промова прокурора повинна бути засобом мобілізації громадської думки з цього приводу. Таким чином, можна зробити висновок, що обвинувальна промова прокурора в комунікативному аспекті звернена не тільки до суду, а й до усіх присутніх у залі суду та до усіх слухачів, глядачів чи читачів, якщо промови сторін оприлюднюються через засоби масової інформації.

Тому можна погодитися з фахівцями минулого, що "... на суде надо говорить все, что нужно и только то, что нужно, и научиться, что лучше ничего не сказать, чем сказать ничего"¹⁷, і висновком П. Пороховщикова, що "нужна ясная речь; в суде нужна необыкновенная исключительная ясность", тому "не так говорите, чтобы мог понять, а так, чтобы не мог не понять Вас судья"¹⁸.

Виступаючи у судовому засіданні як державний обвинувач, так і захисник повинні допомагати суду в установленні істини в справі, щоб був винесений законний і обґрунтований вирок. На жаль, у більшості випадків захисник у своїй захисній промові однобічно викладає зміст доказів з урахуванням позиції свого клієнта всупереч навіть своєму вну-трішньому переконанню. Тому захисна промова адвоката, як правило, є прямою протилежністю промові прокурора. І слушно наголошував свого часу радянський науковець А. Ципкін: можна жалкувати, що ми зустрічаємося з твердженням серед адвокатів про те, що захисник не зобов'язаний викладати в суді своє вну-трішнє переконання¹⁹.

Кожний обвинувач-практик знає, що захисник рідко висловлює свою власну позицію в судових дебатах. Як правило, висунута ним версія захисту відповідає правовій позиції підсудного, який інколи навіть не визнає своєї вини, незважаючи на докази, які викривають його як злочинця. В таких випадках захисник намагається кинути тінь на доказову цінність фактів, що підтверджують позицію прокурора. Виходячи з цього структура обвинувальної промови повинна бути такою, щоб під час її

проголошення прокурор мав змогу не тільки обґрунтувати свої висновки, а й передбачити і аргументовано відхилити можливі заперечення з боку захисту.

З огляду на це можна стверджувати, що кримінально-процесуальна комунікація в судових дебатах повинна підпорядковуватися певним етичним обмеженням та вимогам щодо змісту і методів комунікації.

Нарешті, як вже зазначалося вище, судові дебати покликані здійснювати певний виховний вплив на усіх присутніх в залі судового засідання під час розгляду кримінальної справи, якщо обвинувальна промова прокурора відповідає вимогам комунікації, тобто має зрозумілий належно аргументований логічний зміст.

Безперечно, на практиці неможливо оцінити виховне значення обвинувальної промови прокурора. Проте здійснювати правильний, виховний вплив на слухачів обвинувальна промова зможе, лише опираючись на сукупність доказів про вчинений злочин і правильне розуміння присутніми усіх обставин кримінальної справи.

Зазначене надає можливість зробити висновки щодо завдань, які повинен ставити перед собою державний обвинувач в контексті комунікації під час судової промови:

а) довести факт злочину і вину підсудного (підсудних), індивідуалізувати вину, визначити роль кожного з підсудних у вчиненому злочині, установити мотиви злочину;

б) надати суспільно-політичну і юридичну оцінку злочину;

в) запропонувати справедливу вимогу щодо заходу покарання і довести, що саме таке покарання необхідно суду призначити за вчинений злочин;

г) переконати присутніх у необхідності боротьби зі злочинністю, створити навколо підсудних атмосферу морального осуду;

г) визначити заходи, спрямовані на відшкодування матеріальної шкоди.

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що кримінально-процесуальна комунікація є важливим аспектом судових дебатів у кримінальному судочинстві як засіб впливу на формування внутрішнього переконання суддів та стримуючого виховного впливу на інших осіб, присутніх у залі суду.

Проведений аналіз визначення поняття судових дебатів в юридичній літературі дає можливість визначити їх елементи та значення:

□ циклічна множина кримінально-процесуальних актів (промов, реплік) правової взаємодії (інтерацій), що включаються в комунікативний процес кримінально-процесуального судочинства;

□ інститут кримінально-процесуального права, що характеризується особливим процесуальним порядком реалізації кримінально-процесуальної комунікації;

□ самостійна частина судового розгляду як етап кримінально-процесуальної діяльності, в якій учасники судового розгляду у формі промов та реплік аналізують і оцінюють докази та вирішують інші питання, передбачені КПК України.

¹ Див.: *Сухонос В.В. та ін.* Прокуратура України. Академічний курс: Підручн. – Суми, 2005. – С. 28–33.

² Див.: *Довнар-Запольский М.В.* Политический строй Древней Руси: Вече и князь. – М., 1906. – С. 63.

³ Див.: Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. / За ред. *С. Ківалова та ін.* – Одеса, 2002–2004. – Т. 2. – С. 560.

⁴ Див.: *Стров В.* Историко-юридическое исследование Уложения, принятого царем Алексеем Михайловичем в 1649–1833 гг. – М., 1974. – 478 с.

⁵ Див.: *Сухонос В.В.* Прокуратура в державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р.: Монографія. – Суми, 2012. – С. 75.

⁶ Див.: *Сухонос В.В.* Організація і діяльність прокуратури в Україні: історія і сучасність: Монографія. – Суми, 2004. – С. 55–91.

⁷ Див.: *Згурський О.Б.* Судові дебати в кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми: Дис. ... канд. юрид. наук. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 74.

⁸ Див.: *Згурський О.Б.* Вказ. праця. – С. 75.

⁹ Див.: *Сухонос В.В.* Промови у кримінальному судочинстві, їх форма та зміст // Правовий вісник УАБС. – 2011. – № 2. – С. 115–119.

¹⁰ Див.: *Поляков А.В.* Общая теория права: проблемы интеграции в контексте коммуникативного подхода. – СПб., 2004. – С. 138–204.

¹¹ Див.: *Перлов И.Д.* Судебные прения и последнее слово подсудимого в советском уголовном процессе. – М., 1987. – С. 7.

¹² Див.: *Побегайло Г.Д.* Судебные прения в советском уголовном процессе. – М., 1982. – С. 3.

¹³ Див.: *Матвиенко Е.А.* Судебная речь: Учебн. пособ. – Минск, 1972. – С. 115.

¹⁴ Див.: *Тертишник В.М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. – Харків, 2007. – 836 с.

¹⁵ Див.: *Сухонос В.В.* Промови у кримінальному судочинстві, їх форма та зміст // Правовий вісник УАБС. – 2011. – № 2. – С. 115–119.

¹⁶ Див.: *Кони А.Ф.* На жизненном пути.–Т. 1, – М., 1914.– С. 125.

¹⁷ Див.: *Кони А.Ф.* Там само. – Т. 2. – С. 425.

¹⁸ Див.: *Сергеич П.С.* (Пороховщikov П.С.) Искусство речи на суде. – М., 1960. – С. 17-35.

¹⁹ Див.: *Цыпкин А.И.* Актуальные вопросы теории и практики советской защиты // Советская адвокатура. – М., 1968. – С. 49.